

کاوشی در مکی یا مدنی بودن سوره رعد

ابراهیم اقبال^۱، عماد صادقی^۲

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۱/۹ - تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۱۲/۱۹)

چکیده

تعیین مکی یا مدنی بودن و زمان نزول هر سوره قرآن، در شناخت بهتر و دقیق‌تر آن و برگزیدن و برتری دادن روایات و اقوال تفسیری، تأثیری بسزا دارد. در این زمینه، شمار زیادی از سوره‌های قرآن، بدون اختلاف نظر، مکی و شمار کمتری مدنی هستند و در اندک سوره‌هایی اختلاف وجود دارد؛ سوره رعد در زمره دسته سوم است. با گردآوری و بررسی روایات و اقوال ترتیب نزول و مکی و مدنی بودن سوره‌ها، اقوال مفسران در مکان نزول سوره و روایات سبب نزول در بخش‌های سوره، بیشتر مکی بودن آن به دست می‌آید. همچنین بررسی ضوابط سوره‌های مکی و مدنی و تحلیل ساختارها و موضوعات این سوره، تأکیدی است بر مکی بودن آن و با آیات پایانی این سوره در شأن حضرت علی بن ابی طالب^(ع) سازگارتر است.

کلید واژه‌ها: اسباب نزول، ترتیب نزول، سوره رعد، علی^(ع)، مکی و مدنی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Email: eeghbal@ut.ac.ir

۱. نویسنده مسئول: استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران؛

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران.

۱. طرح مسئله

تعیین مکی و مدنی بودن سوره‌های قرآن در شناخت و تفسیر درست آن‌ها و نیز در برگزیدن برخی اقوال و مردود ساختن برخی دیگر، تأثیر بسیاری دارد و شاید به همین دلیل باشد که یکی از مباحث مهم علوم قرآنی و از بحث‌های اساسی در مجموعه‌های تفسیری - بیشتر در سرآغاز تفسیر هر سوره - است. مکی بودن بسیاری از سوره‌ها و در سوره‌های کمتری، مدنی بودن آن‌ها از روایات و اقوال و همچنین اسلوب و محتوای این سوره‌ها بدون اختلاف و تردید به دست می‌آید؛ اما در مورد شماری از سوره‌ها، نقل‌ها و نظرها در خصوص مکی یا مدنی بودن آن‌ها مختلف است و اسلوب و محتوای آن‌ها نیز به راحتی آن را روشن نمی‌کند که سوره رعد از آن جمله است. هرچند بیشتر روایات و اقوال به مکی بودن آن نظر دارند، موارد درخور توجهی، مدنی بودن را به دست می‌دهند. با وجود این، اسلوب و محتوای این سوره، در هماهنگی کامل با سوره‌های مکی است. مسئله این نوشتار آن است که چگونه می‌توان با بررسی موردپژوهانه این سوره در روایات و اقوال ترتیب و مکان نزول، آراء مفسران و نیز روایات سبب نزول و تطبیق ضوابط شناخت و مقایسه اسلوب‌ها و موضوعات سوره با سوره‌های مکی و مدنی، این اختلاف را برطرف کرد و دلیلی بر درستی شأن نزول آیه پایانی این سوره یافت.

۲. سوره رعد در روایات مکی و مدنی

روایات مکی و مدنی سوره‌های قرآن که غالباً ترتیب نزول آیات این سوره‌ها را نیز در دو بخش مکی و مدنی گزارش می‌دهد، بخشی از آثار معتبری است که در تعیین مکان و محدوده زمانی نزول سوره‌ها راهگشاست. بر اساس این روایات، بسیاری از سوره‌های قرآن، مکی و شمار کمتری مدنی است و در مورد مکی یا مدنی بودن چند سوره اختلاف وجود دارد. سوره رعد، در زمره دسته سوم است. از آن رو که این اختلاف، خود به اختلاف‌های علوم قرآنی و تفسیری می‌رسد، لازم است آن را در این روایات مورد بررسی قرار داد.

۱.۲. گزارش روایات

روایت‌های مکی و مدنی بودن را در مورد سوره رعد می‌توان به دو دسته تقسیم کرد. روایاتی که این سوره را مکی می‌داند و مواردی که آن را مدنی می‌شمارد.

۲.۱.۱. روایات مکی بودن سوره رعد

الف) روایت ابن عباس از طریق مجاهد (۱۰۴ق.)

این روایت را ابوجعفر نحاس (۳۳۸ق.) از طریق مجاهد، در مورد مکی و مدنی بودن سوره‌ها به ترتیب کنونی قرآن - هنگام بررسی آیات ناسخ و منسوخ هر سوره - ذکر می‌کند و سوره رعد را طبق نظر ابن عباس مکی می‌شمارد. خود او با اشاره به گفتاری دیگر که این سوره را مدنی می‌داند، نظر ابن عباس را ترجیح می‌دهد [۶۶، ص ۱۳۱-۲۶۱؛ ۴۰، ج ۱، ص ۵۷].

ب) روایت ابن عباس از طریق ابوصالح

روایت دیگر ابن عباس را یعقوبی از طریق ابوصالح گزارش می‌دهد که بر اساس آن نیز سوره رعد، مکی و در ترتیب نزول میان دو سوره مومنون و طور به شمار آمده است [۷۰، ج ۲، ص ۳۳].

ج) روایت علی بن ابی طلحه

روایت او را ابوعبید قاسم بن سلام (۲۲۴ق.) به نقل از عبدالله بن سالم، از معاویه بن صالح گزارش می‌دهد. در این روایت به مدنی بودن بیست و پنج سوره تصریح شده و دیگر سوره‌ها - بدون برشمرده شدن - مکی به حساب می‌آیند و در میان سوره‌های مدنی، نامی از سوره «رعد» نیست [۱۳، ص ۲۲۱].

د) روایت مقاتل بن سلیمان (۱۵۰ق.)

بر اساس یکی از دو روایتی که از او در تفسیر شهرستانی و منابع دیگر ذکر شده، سوره رعد، مکی و در ترتیب نزول سوره‌ها، شصت و نهم است [۴۴، ص ۲۱].

ه) سروده ابن حصّار (۱۱۱ق.)

او که سوره‌های مدنی مورد اتفاق را بیست سوره و سوره‌های اختلافی را دوازده مورد و دیگر سوره‌ها را به اتفاق مکی می‌داند و در ابیاتی دو دسته نخست را به نظم می‌کشد، سوره رعد را در میان سوره‌های اختلافی قرار داده است [۴۰، ج ۱، ص ۶۰؛ ۴۱، ص ۳۳-۳۴].

و) اقوال سیوطی (۹۱۱ق.)

سیوطی در بین متأخران، بیشترین اقوال را در گزارش سوره‌های مکی و مدنی گرد

آورده است. در آن میان، طریق مجاهد از ابن عباس و روایت علی بن ابی طلحه - همان طور که یاد شد - بر مکی بودن سوره رعد دلالت دارد [۴۰، ج ۱، ص ۵۵-۶۱]. از سوی دیگر در فصل گزارش سوره‌های اختلافی، سیوطی این سوره را جزء آن سوره‌ها به حساب می‌آورد ولی خود به مکی بودن آن حکم می‌دهد؛ هر چند آیاتی از آن را استثنا می‌کند [۴۰، ج ۱، ص ۶۴].

۲.۱.۲. روایات مدنی بودن سوره رعد

در مقایسه با روایات دسته اول، شمار بیشتری از روایات، سوره رعد را مدنی بر شمرده‌اند. برخی از این روایات بدین قرارند:

الف) روایت علی بن ابی طالب^(ع) از طریق سعید بن مسیب این روایت، هم در مقدمتان فی علوم القرآن آمده [۲۵، ص ۱۳-۱۵] و هم طبرسی، ذیل تفسیر سوره انسان به آن اشاره کرده است [۴۹، ج ۱۰، ص ۶۱۲-۶۱۳]. در هر دو روایت، سوره رعد در دسته سوره‌های مدنی و در میان دو سوره محمد و رحمن، واقع شده است.

ب) روایت علی بن ابی طالب^(ع) از طریق مقاتل بن سلیمان در روایت دومی که از مقاتل به نقل از علی^(ع) رسیده است، سوره رعد وضعیتی مشابه مورد پیشین دارد [۴۴، ص ۲۱].

ج) روایت ابن عباس از طریق عطاء خراسانی (۱۳۵ق.) این روایت را ابن ضریس (۲۹۴ق.) به نقل از عثمان بن عطاء - فرزند عطاء خراسانی - [۳۳-۳۴] و نیز حسکانی (۴۷۰ق.) از همان طریق [۲۶، ج ۲، ص ۴۰۹-۴۱۲] آورده‌اند. در این دو روایت نیز سوره رعد، مدنی و در بین دو سوره محمد و رحمن قرار دارد [۳۳-۳۴؛ ۲۶، ج ۲، ص ۴۰۹-۴۱۲].

همچنین روایات دیگری به نقل از تابعان و افراد بعدی در منابع به چشم می‌آید [۴۰، ج ۱، ص ۵۵-۶۱].

۲.۲. بررسی و تحلیل روایات

از بررسی روایات هر دو دسته نتایجی به دست می‌آید:

الف) دو روایت نخست ابن عباس و روایت سوم - علی بن ابی طلحه که به احتمال زیاد از ابن عباس اثر پذیرفته است - مکی بودن سوره رعد را به دست داد هرچند بیشتر دیگر روایات مکی و مدنی و ترتیب نزول، از شاگردان بی‌واسطه ابن عباس همچون مجاهد، عکرمه و حسن بصری یا شاگردان با واسطه او مانند عطاء خراسانی و مقاتل است.

ب) از سویی، روایت دیگر ابن عباس حاکی از مدنی بودن این سوره و به تعبیری در تعارض با روایات دسته نخست است. در این تعارض چون جمع هر دو ممکن نیست، باید یکی از آنها را پذیرفت. حتی با آنکه روایت حضرت علی^(ع) - استاد و صحابی بزرگتر ابن عباس - در خصوص شاگردی ابن عباس از علی^(ع) [۹، ص ۲۹۶؛ ۵۹، ج ۱، ص ۳۵۷] نیز بر مدنی بودن این سوره، دلالت داشت، اما نمی‌توان روایات دسته دوم را پذیرفت زیرا احتمال وقوع تحریف در روایت امیرالمومنین^(ع) توسط دو راوی نخست - سعید بن مسیب و مقاتل - بسیار است تا بدین وسیله فضیلت آیه آخر این سوره را با روایتی از خود علی^(ع) مخدوش کنند.

ابن ابی‌الحدید در مورد سعید بن مسیب، از ابوعثمان نقل کرده است که او در زمره افرادی بود که از معاویه پول می‌گرفتند و در ذم امیرالمومنین^(ع) حدیث جعل می‌کردند [۲، ج ۱، ص ۳۵۶-۳۶۴]. همچنین او معروف به «راویة عمر» - یعنی، بسیار روایت کننده از عمر بود [۷، ج ۵، ص ۸۶؛ ۶، ج ۱، ص ۲۰۶؛ ۳، ج ۳، ص ۱۰۲] و در مورد مقاتل بن سلیمان گفته شده که وی کذاب و متروک‌الحدیث بوده است [۳۱، ج ۴، ص ۱۷۳؛ ۶، ج ۵، ص ۲۵۶] و نیز گفته شده که او از گروه مرجئه - افرادی ضد امیر مؤمنان^(ع) و دشمن او - بوده است [۲۴، ص ۱۲۷-۱۴۱ و ۱۹۰].

۳. سوره رعد در روایات و اقوال مفسران

مفسران قرآن کریم غالباً هنگام آغاز تفسیر یک سوره، روایات و اخبار مکی یا مدنی بودن آن را نیز یادآور می‌شوند یا خود در آن خصوص به اظهار نظر می‌پردازند. این روایات، گاه متأثر از همان روایات مکی و مدنی و گاه ناشی از اقوال اختصاصی صحابه و تابعان در مورد مکان و زمان نزول یک سوره است که در شناخت مکی یا مدنی بودن یک سوره درخور توجه است. از این رو سوره رعد به این اعتبار نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱.۳. گزارش روایات و اقوال

روایات و اقوالی که مفسران در خصوص مکی یا مدنی بودن سوره رعد آورده‌اند به دو دسته قابل تقسیم است:

۳. ۱. ۱. روایات و اقوال مکی بودن

تعدادی از مفسران به نقل از صحابه و تابعان به مکی بودن سورهٔ رعد نظر داده‌اند که این روایات و اقوال به ترتیب صحابه و تابعان ذکر شده و پس از آن دیدگاه مفسران بیان می‌شود.

(الف) عبدالله بن عباس (۶۸ ق.).

برخی افرادی که به نقل از ابن عباس، سورهٔ رعد را مکی دانسته‌اند عبارت‌اند از: ثعلبی [۲۱، ج ۵، ص ۲۶۷]؛ ابن جوزی [۵، ج ۲، ص ۴۷۹]؛ سیوطی [۴۲، ج ۴، ص ۴۲]؛ علاء الدین بغدادی [۱۶، ج ۳، ص ۲]؛ ابن عاشور [۱۰، ج ۱۲، ص ۱۳۳] و آلوسی [۱، ج ۷، ص ۸۰].

(ب) عبدالله بن زبیر (۷۳ ق.).

سیوطی به نقل از ابن مردویه و او از ابن زبیر، مکی بودن این سوره را گزارش کرده است [۴۲، ج ۴، ص ۴۲].

(ج) جابر بن زید (۹۳ ق.).

قرطبی قول به مکی بودن این سوره را به جابر بن زید نسبت می‌دهد [۵۷، ج ۱۰، ص ۲۷۸].

(د) سعید بن جبیر (۹۵ ق.).

تعدادی از مفسران گفتار سعید بن جبیر را مبنی بر مکی دانستن همهٔ سورهٔ رعد یادآور شده‌اند: فخررازی [۳۳، ج ۱۹، ص ۵۴]؛ بغوی [۱۷، ج ۳، ص ۲۹]؛ ابن جوزی [۴، ج ۲، ص ۴۷۹]؛ سیوطی [۴۲، ج ۴، ص ۴۲]؛ ابن عاشور [۱۰، ج ۱۲، ص ۱۳۳]؛ ابن عطیة اندلسی [۱۱، ج ۳، ص ۲۹۰] و آلوسی [۱، ج ۷، ص ۸۰].

(ه) عکرمه (۱۰۵ ق.).

برخی مفسران از جمله شیخ طوسی [۵۲، ج ۱۰، ص ۳۸۴]؛ قرطبی [۵۷، ج ۱۰، ص ۲۷۸] و ابن جوزی [۵، ج ۴، ص ۴۶۹]، قول به مکی بودن این سوره را به عکرمه نسبت داده‌اند.

(و) قتاده (۱۱۸ ق.).

افرادی چون ابن جوزی [۵، ج ۲، ص ۴۷۹]؛ بغدادی [۱۶، ج ۳، ص ۳] و ابن عاشور [۱۰، ج ۱۲، ص ۱۳۳]، مکی بودن این سوره را به نقل از قتاده گزارش کرده‌اند.

ز) عطاء خراسانی (۱۳۵ ق.)

این مفسران به نقل از عطاء، مکی بودن سوره رعد را گزارش کرده‌اند: ابن جوزی [۵، ج ۲، ص ۴۷۹]؛ قرطبی [۵۷، ج ۱۰، ص ۲۷۸] و ابن عاشور [۱۰، ج ۱۲، ص ۱۳۳].

۲.۱.۳. روایات و اقوال مدنی بودن

الف) عبدالله بن عباس (۶۸ ق.)

برخی از مفسران از جمله ثعلبی [۲۱، ج ۵، ص ۲۶۷]؛ ابن جوزی [۵، ج ۲، ص ۴۷۹]؛ قرطبی [۵۷، ج ۱۰، ص ۲۷۸]؛ علاء الدین بغدادی [۱۶، ج ۳، ص ۳]؛ آلوسی [۱، ج ۷، ص ۸۰] و طنطاوی [۵۱، ج ۷، ص ۴۳۲] به نقل از ابن عباس به مدنی بودن این سوره نظر داده‌اند.

ب) عبدالله بن زبیر (۷۳ ق.)

طنطاوی از طریق مجاهد و او از ابن زبیر، مدنی بودن این سوره را ذکر کرده است [نک: ۵۱، ج ۷، ص ۴۳۲].

ج) قتاده (۱۱۸ ق.)

برخی مفسران [رک: ۵۷، ج ۱، ص ۲۷۸؛ ۱۱، ج ۳، ص ۲۹۰؛ ۴۲، ج ۴، ص ۴۲ و ۵۱، ج ۷، ص ۴۳۲] مدنی بودن این سوره - به جز چند آیه - را به قتاده نسبت داده‌اند.

د) مقاتل بن سلیمان (۱۵۰ ق.)

قرطبی به نقل از مقاتل، مدنی بودن سوره رعد را گزارش داده است [نک: ۵۷، ج ۱۰، ص ۲۷۸].

۲.۲. بررسی و تحلیل روایات و اقوال

از بررسی و دقت در این روایات و اقوال نتایج زیر به دست می‌آید:

- ۱- استناد بیشتر مفسران در قول به مکی بودن سوره رعد، به روایات ابن عباس یا شاگردان بی واسطه و با واسطه اوست و این خود با روایات دیگر آنان در بیان ترتیب نزول سوره‌ها و مکی و مدنی بودن آنها (نک: ۲، ۱، ۱) سازگارتر است.
- ۲- برخی مفسران مانند ثعلبی، ابن جوزی، بغدادی و آلوسی دو گفتار متعارض را از یک صحابی یا یک تابعی بدون ترجیح یا ردّ یکی از آنها نقل کرده‌اند.
- ۳- از بررسی موارد یادشده و تفاسیر دیگری که از آنها نام برده نشد، به دست می‌آید که شمار بیشتری از مفسران، به مکی بودن سوره رعد نظر داشته‌اند.

۴. روایات و اقوال سبب و شأن نزول در آیات سوره

از جمله دیگر آثار منقول بسیار تعیین کننده در شناخت زمان نزول سوره‌ها و مکی و مدنی بودن آن‌ها، روایات سبب نزول است. در مورد برخی آیات سوره رعد نیز، سبب یا شأن نزول‌هایی گزارش شده است که به شناخت مکی یا مدنی بودن این سوره کمک می‌کند.

۴.۱. گزارش روایات

۴.۱.۱. سبب نزول بخشی از آیه «وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ»

در سبب نزول این بخش از آیه دو دسته روایت، گزارش شده است:

دسته نخست روایت ابن عباس از طریق ضحاک: پیامبر^(ص) به کافران قریش گفت: «برای «رحمن» سجده کنید!» گفتند: «رحمن کیست؟» و در پاسخ این آیه نازل گردید [۲۱، ج ۵، ص ۲۹۲؛ ۶۸، ج ۱، ص ۲۷۳؛ ۳۹، ج ۳، ص ۹۳؛ ۱۷، ج ۳، ص ۲۳؛ ۴، ج ۲، ص ۴۹۵؛ ۴۵، ج ۳، ص ۱۹؛ ۱۴، ج ۶، ص ۳۸۷؛ ۶۴، ج ۵، ص ۲۳۹؛ ۲۷، ج ۵، ص ۳۳۶].

دسته دوم روایت قتاده، مقاتل و ابن جریر که مطابق آن، نزول این آیه در جریان صلح حدیبیه و مخالفت نماینده قریش با نگارش «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» در سرآغاز قرارداد واقع شده است [۱۸، ج ۲، ص ۳۷۷-۳۷۸؛ ۲۱، ج ۵، ص ۲۹۱؛ ۴۲، ج ۴، ص ۶۲؛ ۶۲، ج ۳، ص ۱۱۱؛ ۳۹، ج ۳، ص ۹۳؛ ۴۹، ج ۶، ص ۴۵۱؛ ۱۷، ج ۳، ص ۲۲؛ ۱۱، ج ۳، ص ۳۲۱؛ ۴، ج ۲، ص ۴۹۵؛ ۵۷، ج ۹، ص ۳۱۷؛ ۴۵، ج ۳، ص ۱۸؛ ۳۰، ج ۴، ص ۴۶۰؛ ۲۰، ج ۳، ص ۳۷۰؛ ۶۴، ج ۵، ص ۲۳۹؛ ۶۳، ج ۱۳، ص ۱۰۴].

۴.۱.۲. سبب نزول آیه «وَلَوْ أَن قُرْءَانًا سِيرَتُ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كَلَّمَ بِهِ الْمَوْتَى ...»

در سبب نزول این آیه، روایتی از عطیة عوفی به نقل از ابوسعید خدری از رسول خدا^(ص) گزارش شده است که مشرکان به رسول خدا^(ص) گفتند: «چه می‌شد کوه‌های مکه را برای ما به راه می‌انداختی و عقب می‌بردی و سرزمین ما را فراخ می‌ساختی تا در آنجا به کشت و زرع می‌پرداختیم یا مسافت زمین را برایمان در می‌نوردیدی، آن طور که سلیمان^(ع) برای مردمش به وسیله باد زمین را می‌پیمود و یا مردگان را برای ما زنده می‌کردی، آن چنان که عیسی^(ع) برای مردمش زنده می‌کرد.» و خداوند در پاسخشان این آیه را نازل کرد [۱۸، ج ۲، ص ۳۷۹؛ ۶۸، ج ۱، ص ۲۷۴؛ ۵۴، ج ۲، ص ۵۰۶].

۴.۱.۳. شأن نزول آیه «...قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ»
 افرادی که در شأن نزول بخش آخر این آیه ذکر شده‌اند عبارتند از:

الف) علی بن ابی طالب^(ع)

بسیاری از مفسران اهل سنت و بیشتر مفسران شیعه «وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» را در شأن امیرالمؤمنین^(ع) دانسته‌اند [۲۲، ج ۱، ص ۲۲۰؛ ۵۸، ج ۱، ص ۳۶۷؛ ۵۰، ج ۱۶، ص ۵۰۶؛ ۵۵، ج ۲، ص ۲۲۰؛ ۲۱، ج ۵، ص ۳۰۲؛ ۵۲، ج ۶، ص ۲۶۷-۲۶۸؛ ۱۷، ج ۳، ص ۲۹؛ ۳۲، ج ۱۱، ص ۲۴۳؛ ۴، ج ۲، ص ۵۰۲؛ ۳۳، ج ۱۹، ص ۵۴؛ ۵۷، ج ۹، ص ۳۳۹؛ ۲۳، ج ۵، ص ۹۵؛ ۶۴، ج ۳، ص ۲۶؛ ۱۴، ج ۶، ص ۴۰۲؛ ۶۰، ج ۴، ص ۱۶۷؛ ۶۱، ج ۵، ص ۱۲۰؛ ۵۶، ج ۳، ص ۷۷؛ ۱۵، ج ۳، ص ۲۷۳؛ ۵۴، ج ۲، ص ۵۲۲؛ ۴۸، ج ۱۱، ص ۳۸۳-۳۸۴؛ ۲۹، ج ۵، ص ۵۵۳؛ ۳۸، ج ۲، ص ۲۳۳].

ب) عبد الله بن سلام

برخی مفسران، این بخش از آیه را در مورد عبد الله بن سلام دانسته‌اند [۶۵، ج ۱، ص ۴۰۹؛ ۱۸، ج ۲، ص ۳۸۴؛ ۳۷، ج ۱، ص ۱۵۵؛ ۱۹، ج ۳، ص ۱۹۱؛ ۶۷، ج ۲، ص ۱۶۰؛ ۳، ج ۱، ص ۴۰۷؛ ۴۵، ج ۳، ص ۲۶؛ ۴، ج ۲، ص ۵۰۲؛ ۲۰، ج ۲، ص ۳۷۲؛ ۳۰، ج ۴، ص ۴۷۳؛ ۶۴، ج ۵، ص ۲۴۹؛ ۴۳، ج ۳، ص ۱۱۰-۱۱۱؛ ۶۳، ج ۱۳، ص ۱۱۹].

ج) سلمان فارسی و تمیم داری

تعداد کمتری از مفسران هم سلمان فارسی و تمیم داری را شأن نزول این آیه دانسته‌اند [۷۱، ج ۲، ص ۲۴۰؛ ۶۲، ج ۳، ص ۱۱۹؛ ۵۲، ج ۶، ص ۲۶۷-۲۶۸؛ ۶۹، ج ۳، ص ۲۱؛ ۳۹، ج ۳، ص ۱۰۱؛ ۱۱، ج ۳، ص ۳۲۰؛ ۴، ج ۲، ص ۵۰۲؛ ۳۳، ج ۱۹، ص ۵۴؛ ۵۷، ج ۹، ص ۳۳۶؛ ۳۰، ج ۴، ص ۴۷۳؛ ۴۳، ج ۳، ص ۱۱۰].

۴.۲. بررسی و تحلیل روایات

در سبب نزول آیه «وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ» (۴. ۱. ۱)، روایت اول به دلیل نقل از صحابی و نیز مکی شمردن سوره توسط خود ابن عباس ترجیح دارد. همچنین سازگاری با سایر بخش‌های سوره در خصوص انکار خداوند و رسالت حضرت محمد^(ص) توسط کافران، آن را تقویت می‌کند اما روایت دوم با سیاق سوره هماهنگی ندارد.

در سبب نزول آیه «وَلَوْ أَنَّ قُرْءَانًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كَلِمَ بِهِ الْمَوْتَىٰ...» (۴. ۱. ۲)، ارتباط روایت سبب نزول با آیه نازل شده و نیز با سایر بخش‌ها و موضوعات سوره روشن است و این خود دلیلی دیگر بر مکی بودن سوره است. اما شأن نزول آیه پایانی این سوره تنها در مورد حضرت علی^(ع) درست است؛ زیرا هم روایات و اقوال به مراتب بیشتر راویان و مفسران بر آن دلالت دارد و هم مکی بودن سوره، آن را تقویت می‌کند و دیگر افراد یادشده را - که تنها با فرض مدنی بودن سوره می‌توانند مطرح باشند- به سویی می‌نهد. افزون بر این، انبوه روایات دیگر در فضیلت اسلام، ایمان، معرفت، علم، شجاعت و ... امیرالمومنین^(ع) - از جمله اینکه او اولین مردی است که به پیامبر^(ص) ایمان آورد در حالی که در آن روز ده سال بیشتر نداشت [۱۲، ج ۱، ص ۲۴۵] - نیز نشانگر همین دیدگاه است. از این رو اینکه برخی سوره رعد را مکی به حساب آورده اما نزول آیه آخر را در مدینه دانسته‌اند، درست نیست و تنها دلیل آن رسمیت بخشیدن به شأن نزول‌های دیگری است که هیچ روایت معتبری آن را تأیید نمی‌کند؛ افزون بر آنکه اسلوب و محتوای آیه آخر با دیگر آیات سوره و به ویژه نخستین آیه آن، تناسب و ارتباطی کامل دارد (رک: ۵. همین نوشتار).

۴. ضوابط و خصائص سوره‌های مکی و مدنی

مفسران قرآن، علاوه بر روش نقلی برای تعیین مکی و مدنی بودن سوره‌ها، راهی شبه قیاس نیز در پیش گرفته‌اند که در موارد زیادی کارگشاست. اساس این روش ضوابط و خصائص سوره‌های مکی و مدنی است. مراد از ضوابط در این علم، اصولی است که غالباً به خصوصیات الفاظ ارتباط دارد و مراد از خصائص، اموری است که به خصوصیات اسلوب و معنی بستگی دارد. در اینجا تنها آن دسته از ضوابط و خصائص سوره‌های مکی مرتبط با سوره رعد ذکر می‌شود.

۴.۱. ضوابط سوره‌های مکی

هر سوره‌ای که با حروف مقطعه شروع شده باشد به غیر از دو سوره بقره و آل عمران، مکی است [۳۵، ج ۱، ص ۲۷۵؛ ۴۰، ج ۱، ص ۶۹؛ ۳۴، ج ۱، ص ۱۹۷؛ ۴۷، ص ۱۸۲] و سوره رعد نیز با حروف مقطعه «المر» شروع شده است که خود دلیلی بر مکی بودن آن است. سوره‌هایی که داستان انبیا و امت‌های گذشته در آن آمده است به جز سوره‌های بقره

و آل عمران، مکی هستند [۳۵، ج ۱، ص ۲۷۶؛ ۴۰، ج ۱، ص ۶۸؛ ۳۴، ج ۱، ص ۱۹۷؛ ۴۷، ص ۱۸۲]. گرچه داستان انبیا و امت‌های گذشته به صورت گسترده در این سوره نیامده است، اما آیه سی‌وسوم آن به مسخره شدن انبیا توسط مشرکان و داستان امت‌های پیشین اشاره دارد.

سوره‌های دارای آیه سجده‌دار مکی‌اند [۴۰، ج ۱، ص ۶۸؛ ۳۴، ج ۱، ص ۱۹۷؛ ۴۷، ص ۱۸۱]. سیوطی در علم آداب تلاوت قرآن، چهارده آیه را بر می‌شمارد که هنگام قرائت، سجده در آنها تشریح شده است و آیه پانزدهم سوره رعد از جمله آنهاست [۴۰، ج ۱، ص ۳۶۰].^۱

۲.۴. خصایص سوره‌های مکی

کوتاه بودن سوره‌ها و نیز آیات دلیلی بر مکی بودن آنهاست [۳۴، ج ۱، ص ۲۰۳؛ ۲۸، ج ۱، ص ۱۶۸؛ ۴۷، ص ۱۸۲]. هرچند بسیاری از سوره‌های مکی کوتاه‌تر از سوره‌های مدنی هستند اما برخی از آنها، از سوره‌های مدنی طولانی‌تراند. به عنوان مثال سوره‌های مکی اعراف، یونس، هود، یوسف، ابراهیم و حجر از سوره‌های مدنی پس از خود - در ترتیب کنونی قرآن - مانند حدید، حشر، ممتحنه، جمعه، منافقون و ... طولانی‌تر هستند و از این رو طولانی بودن سوره رعد - چهل و سه آیه در شش صفحه، طبق رسم الخط عثمان طه - به مکی بودن آن آسیبی نمی‌رساند.

کثرت اسلوب تأکید و الفاظ تثبیت معنا از قبیل سوگند بسیار، تشبیه، ضرب‌المثل نیز دلیلی بر مکی بودن یک سوره است [۲۸، ج ۱، ص ۱۶۸] و در این سوره، هم ادات تأکید مانند «إنّ» و «ل» [رک: آیات ۳، ۴، ۶، ۷، ۱۱ و ...] و هم چند اسلوب تشبیه [رک: آیات ۱۴ و ۱۷] به کار رفته است.

تثبیت اصول اعتقادی نیز از دیگر خصایص سوره‌های مکی است [۴۶، ج ۳، ص ۴۱۶؛ ۳۴، ج ۱، ص ۲۰۲؛ ۲۸، ج ۱، ص ۱۶۹] و موضوع اصلی این سوره، توحید، نبوت و معاد است و تقریباً آیه‌ای در آن نیست که با یکی از این اصول اعتقادی در ارتباط نباشد [رک: بخش ۵. همین نوشتار].

براساس این ضوابط و خصائص، مکی بودن سوره رعد به دست می‌آید و هیچ‌یک از ضوابط و خصایص سوره‌های مدنی با این سوره مطابقت ندارد.

۱. هر چند اساس این ضابطه بر مبنای احکام فقهی اهل سنت است، می‌تواند تأییدی بر مکی بودن این سوره باشد.

۵. برخی از ساختارها و موضوعات سوره

توجه به ساختارها و موضوعات هر سوره و مقایسه آن‌ها با دیگر سوره‌های مکی و مدنی، در تعیین مکی یا مدنی بودن آن سوره نقشی بسزا دارد و از این رو سوره رعد نیز به همین به این اعتبار بررسی می‌شود.

۵. ۱. حروف مقطعه «المر» و آیه نخست سوره

«رعد»، تنها سوره‌ای است که ساختار حروف مقطعه «المر» در سرآغاز آن است اما ساختار کوتاه تر آن، یعنی «الر» در سوره‌های یونس، هود و یوسف - که سه سوره پیش از آن است - و دو سوره پس از آن، یعنی ابراهیم و حجر به کار رفته است و این پنج سوره بدون اختلاف، مکی هستند.

آیات پس از حروف مقطعه، در هر شش سوره در مورد «از سوی خدا بودن» و اثبات حقانیت قرآن و آیات آن است: «الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ» [یونس، ۱]؛ «الر كِتَابٌ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ» [هود، ۱]؛ «الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ» [یوسف، ۱]؛ «المر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ» [رعد، ۱]؛ «الر كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ» [ابراهیم، ۱] و «الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ» [حجر، ۱].

هرچند پس از برخی دیگر از حروف مقطعه نیز سخن از قرآن است، ولی هماهنگی این شش سوره در کنار هم، نشانه مکی بودن همه آن‌هاست.

۵. ۲. تعبیر «تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ»

این تعبیر - که در سوره رعد، بلافاصله پس از «المر» قرار دارد- تنها در سوره‌های مکی [رک: یونس، ۱؛ یوسف، ۱؛ شعراء، ۲؛ نمل، ۱؛ قصص، ۲ و لقمان، ۲] به کار رفته است و از نظر مضمون نیز این آیه در جهت اثبات الهی بودن قرآن و حقانیت پیامبر اسلام^(ص) و تثبیت اصل اعتقادی نبوت - از خصوصیات شایع سوره‌های مکی - است.

۵. ۳. آیات دوم تا چهارم سوره رعد

در این سه آیه نیز سخن از نشانه‌های خداوند از قبیل آفرینش آسمان‌ها، خورشید، ماه، زمین و موجودات و نعمت‌های آن است به گونه‌ای که پس از تأکید بر الهی بودن آیات

قرآن و نشانه‌های تثبیت نبوت پیامبر اسلام^(ص)، به وسیله همان آیات، به نشانه‌های وجود خداوند اشاره شده و بر اساس آن سخن به اصل اعتقادی دیگر، یعنی توحید و اثبات وجود او منتقل می‌شود. جالب آن که این انتقال در آیات دوم تا ششم سوره یونس و آیه دوم از سوره ابراهیم و با کمی فاصله در آیات شانزدهم تا بیست و نهم از سوره حجر نیز به چشم می‌آید و اساساً آیات مربوط به آفرینش آسمان‌ها و زمین که خود نشانه‌های وجود خدا و توحید اوست، بیشتر در سوره‌های مکی، طرح و تفصیل یافته است [۵۳، ص ۳۰۶-۳۱۱، ذیل «خلق»].

۵. ۴. آیه پنجم سوره رعد

پرداختن به اصل اعتقادی معاد از ویژگی‌های فراگیر و پررنگ سوره‌های مکی است و در این آیه از آن سخن به میان آمده و از گفتار افرادی که معاد جسمانی را انکار می‌کنند اظهار شگفتی شده است.

۵. ۵. ادامه آیات سوره

در آیات بعدی، به نوعی این اصول سه گانه تفصیل می‌یابد. در بخشی از آیات، گفتار کافران مکه که معجزاتی از پیامبر^(ص) درخواست کردند و با این خواسته نبوت را انکار می‌کردند، گزارش شده است؛ مانند درخواست معجزه‌ای از سوی خداوند در آیه بیست و هفتم و یا درخواست قرآن و معجزه‌ای که کوه‌ها را جا به جا کند، مسافت‌ها در نوردد و مردگان را زنده کند در آیه سی و یکم و انکار نبوت توسط کافران و کافی بودن گواهی خداوند و کسی که علم کتاب را می‌داند، بر راستی و درستی رسالت حضرت محمد^(ص) در آیه پایانی این سوره. بدین سان، هم تناسبی دل‌انگیز میان آیه نخست و آیه پایانی - اثبات الهی بودن آیات قرآن و نبوت و رسالت حضرت محمد^(ص) - وجود دارد و هم هم‌پیوندی تحسین برانگیز بخش‌های مختلف این سوره - تأکید بر اصول اعتقادی توحید، نبوت و معاد - و همانندی بی‌تردید آن با سوره‌های مکی به لحاظ ساختار و محتوا، روشن می‌شود.

۶. نتایج

علاوه بر تحلیل‌های داخل متن، دو نتیجه دیگر نیز به دست می‌آید: نخست آنکه سوره رعد در مکه نازل شده است زیرا بیشتر روایات و اقوال، بیانگر این

امر است و موارد کمتری که بر مدنی بودن دلالت دارد، توان برابری و برتری بر روایات و اقوال دسته نخست را ندارد و چه بسا ریشه در برخی بغض‌ها داشته باشد. گذشته از این، هماهنگی اسلوب و مضمون سوره با دیگر سوره‌های مکی، جای هیچ تردید و احتمال دیگری در این خصوص باقی نمی‌گذارد.

دیگر آنکه شأن نزول و فضیلت آیه پایانی این سوره تنها به علی بن ابی‌طالب^(ع) اختصاص دارد زیرا دیگر افراد یادشده، از هیچ جایگاهی در این سوره مکی برخوردار نیستند و از سوی دیگر هیچ کسی به جز حضرت محمد^(ص) به لحاظ فضیلت در ایمان، معرفت، علم، شجاعت، عدالت و ... به پای حضرت امیرالمومنین^(ع) نمی‌رسد.

کتاب‌شناسی

- [۱]. قرآن مجید
- [۲]. آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ق.). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، چاپ دوم، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- [۳]. ابن ابی الحدید، عبد الحمید. شرح نهج البلاغه، محقق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی.
- [۴]. ابن جزی، ابوالقاسم (۱۴۱۶ق.). التسهیل لعلوم التنزیل، محقق: عبدالله الخامدی، چاپ سوم، بیروت، شرکة دار الارقم ابی ارقم.
- [۵]. ابن جوزی، ابوالفرج عبد الرحمن (۱۴۲۲ق.). زاد المسیر فی علم التفسیر، بیروت، دار الکتب العربی.
- [۶]. ————— (۱۴۲۲ق.). فنون الافنان فی عجائب علوم القرآن، بیروت، مؤسسة الکتب الثقافیة.
- [۷]. ابن خلکان، ابوالعباس شمس الدین (۱۹۰۰م.). وفيات الأعیان، محقق: احسان عباس، بیروت، دار صادر.
- [۸]. ابن سعد، ابوعبدالله محمد بن سعد (۱۴۰۸ق.). الطبقات الكبرى، مدینه، مکتبة العلوم و الحکم.
- [۹]. ابن ضریس، ابوعبدالله محمد بن ایوب بحلی (۱۴۰۸ق.). فضائل القرآن و ما انزل من القرآن بمکه و ما انزل بالمدينة، دمشق، دار الفکر.
- [۱۰]. ابن طاووس، علی بن موسی. سعد السعود للنفوس المنضود، قم، دار الذخائر.
- [۱۱]. ابن عاشور، محمد بن طاهر. التحریر و التنویر، بی جا.
- [۱۲]. ابن عطیة اندلسی، عبد الحق بن غالب (۱۴۲۲ق.). المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. به کوشش: عبدالسلام محمد، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- [۱۳]. ابن هشام، عبد الملك (۱۳۷۵ق.). سیرة النبویة، محقق: مصطفی السقا، ابراهیم ایباری، مصر، شرکة مکتبة و مطبعة مصطفى البابی الحلبی.

- [۱۴]. ابو عبید، قاسم بن سلام هروی (۱۴۲۶ق.). فضائل القرآن، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- [۱۵]. اندلسی، ابو حیان (۱۴۲۰ق.). بحر المحيط فی التفسیر، محقق: صدقی محمد جمیل، بیروت، دار الفکر.
- [۱۶]. بحرانی، سید هاشم (۱۴۱۶ق.). البرهان فی تفسیر القرآن، تهران، بنیاد بعثت.
- [۱۷]. بغدادی، علاء الدین علی بن محمد (۱۴۱۵ق.). لباب التأویل فی معانی التأویل، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- [۱۸]. بغوی، حسین بن احمد (۱۴۲۰ق.). معالم التنزیل فی تفسیر القرآن، به کوشش: عبدالرزاق مهدی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- [۱۹]. بلخی، مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ق.). تفسیر مقاتل بن سلیمان. به کوشش: شحاته، بیروت، دار احیاء التراث العربیه.
- [۲۰]. بیضاوی، عبد الله بن عمر (۱۴۱۸ق.). انوار التنزیل و اسرار التأویل. بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- [۲۱]. ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۸ق.). جواهر الحسان فی تفسیر القرآن. بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- [۲۲]. ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ق.). الكشف و البیان عن تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- [۲۳]. ثمالی، ابو حمزه (۱۴۲۰ق.). تفسیر القرآن الکریم، بیروت، دار المفید.
- [۲۴]. جرجانی، ابوالمحاسن (۱۳۷۷ش.). جلاء الذهان و جلاء الاحزان. تهران، دانشگاه تهران.
- [۲۵]. جعفریان، رسول (۱۳۷۱ش.). مرچئه: تاریخ و اندیشه، چاپ چهارم، قم، نشر خرم.
- [۲۶]. جفری، آرتور (۱۳۹۲ق.). مقدمتان فی علوم القرآن. چاپ سوم، قاهره، مکتبه الخانجی.
- [۲۷]. حسکانی، عبدالله بن احمد (۱۴۱۱ق.). شواهد التنزیل لقواعد التفضیل. به کوشش: محمد باقر محمودی، چاپ دوم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- [۲۸]. حسنی، ابوالعباس احمد بن محمد (۱۴۱۹ق.). البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید. محقق: احمد بن عبدالله قرشی رسلان، قاهره، دکتر حسن عباس زکی.
- [۲۹]. حسین احمد عبدالرزاق (۱۴۲۰ق.). المکی و المدنی فی القرآن الکریم. قاهره، دار ابن عفان.
- [۳۰]. دروزه، محمد عزت (۱۳۸۳ق.). التفسیر الحدیث، قاهره، دار احیاء التراث العربیه.
- [۳۱]. دمشقی، ابن کثیر اسماعیل بن عمرو (۱۴۱۹ق.). تفسیر القرآن العظیم. بیروت، دارالکتب العلمیه.
- [۳۲]. ذهبی، شمس الدین (۱۳۸۲ق.). میزان الاعتدال، محقق: علی محمد البجاوی، بیروت، دار المعرفه.
- [۳۳]. رازی، ابوالفتوح (۱۴۰۸ق.). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. چاپ سوم، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- [۳۴]. رازی، فخر الدین ابو عبدالله محمد بن عمر (۱۴۲۰ق.). مفاتیح الغیب: تفسیر کبیر، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

- [۳۵]. زرقانی، عبدالعظیم (۱۴۰۸ق.). *مناهل العرفان فی علوم القرآن*، بیروت، دار الفکر.
- [۳۶]. زرکشی، بدر الدین محمد بن عبدالله (۱۴۱۵ق.). *البرهان فی علوم القرآن*، به کوشش: عبدالرحمن مرعشلی، بیروت، دار المعرفه.
- [۳۷]. زرکلی، خیر الدین (۲۰۰۲م.). *الأعلام*. بیروت، دار العلم للملایین.
- [۳۸]. سفیان ثوری، ابوعبدالله (۱۴۰۳ق.). *تفسیر ثوری*. بیروت، دارالکتب العلمیه.
- [۳۹]. سمرقندی، نصر بن محمد بن احمد. *بحر العلوم*. بی جا.
- [۴۰]. سمعانی، ابوالمظفر (۱۴۱۸ق.). *التفسیر القرآن*. محقق: یاسر بن ابراهیم و غنیم بن عباس بن غنم، سعودیه، دارالوطن.
- [۴۱]. سیوطی، جلال الدین. *الاتقان فی علوم القرآن*. به کوشش: محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، منشورات رضی.
- [۴۲]. ----- (۱۴۲۱ق.). *التحבیر فی علم التفسیر*، بیروت، دار الفکر.
- [۴۳]. ----- (۱۴۰۴ق.). *الدر المنثور فی تفسیر المأثور*. قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی^(۶).
- [۴۴]. شوکانی، محمد بن علی (۱۴۱۴ق.). *فتح القدر*، دمشق، دار ابن کثیر.
- [۴۵]. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۳۷۶ش.). *مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار*. محقق: محمد علی آذرشب، چاپ پنجم، تهران، دفتر نشر میراث مکتوب.
- [۴۶]. شیخی، ابوالحسن علاء الدین (۱۴۱۵ق.). *لباب التأویل فی معانی التنزیل*. محقق: محمد علی شاهین، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- [۴۷]. شاطبی، محمد بن موسی (۱۳۴۱ش.). *الموافقات*، بی جا، دارالفکر.
- [۴۸]. صالح، صبحی (۱۹۸۸م.). *مباحث فی علوم القرآن*. چاپ سوم، بیروت، دارالعلم للملایین.
- [۴۹]. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ق.). *المیزان فی تفسیر القرآن*. چاپ چهارم، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- [۵۰]. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش.). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. چاپ دوم، تهران، ناصر خسرو.
- [۵۱]. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۴۲۰ق.). *جامع البیان عن تاویل القرآن*. بی جا، موسسه الرساله.
- [۵۲]. طنطاوی، سید محمد. *التفسیر الوسیط للقرآن الکریم*. بی جا.
- [۵۳]. طوسی، محمد بن حسن. *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت، دار احیاء التراث.
- [۵۴]. عبدالباقی، محمد فواد (۱۳۶۴ق.). *المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم*. قاهره، دارالکتب المصریه.
- [۵۵]. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه (۱۴۱۵ش.). *تفسیر نورالثقلین*. قم، انتشارات اسماعیلیان.
- [۵۶]. عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ش.). *کتاب التفسیر*. تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، چاپخانه علمیه.

- [۵۷]. فیض کاشانی، ملا محسن (۱۴۱۵ق). *تفسیر الصافی*. تهران، انتشارات صدر.
- [۵۸]. قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۸۴ق). *الجامع لاحکام القرآن*. قاهره، دارالکتب المصریه.
- [۵۹]. قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۷ش). *تفسیر قمی*. چاپ دوم، قم، دارالکتب.
- [۶۰]. قمی، شیخ عباس (۱۳۷۹ش). *منتهی الآمال فی تواریخ النبی والآن*. چاپ دوم، قم، دلیل ما.
- [۶۱]. قمی نیشابوری، نظام الدین (۱۴۱۶ق). *غرائب القرآن و رغائب الفرقان*. محقق: شیخ زکریا عمیرات، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- [۶۲]. کاشانی، ملافتح الله (۱۳۳۶ش). *منهج الصادقین فی الزام المخالفین*. چاپ چهارم، تهران، کتاب فروشی محمد حسن علمی.
- [۶۳]. ماوردی، علی بن محمد. *النکت والعیون*. بیروت، دارالکتب العلمیه.
- [۶۴]. مراغی، احمد بن مصطفی. *تفسیر المراغی*. بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- [۶۵]. مظهری، محمد ثناء الله (۱۴۱۲ق). *التفسیر المظهری*، پاکستان، مکتب رشدیہ.
- [۶۶]. مکی، مجاهد بن جبر (۱۴۱۰ق). *تفسیر مجاهد*. محقق: دکتور محمد بن عبدالسلام، مصر، دارالفکر الاسلامی.
- [۶۷]. نحاس، ابوجعفر محمد بن احمد بن اسماعیل. *الناسخ و المنسوخ فی القرآن*. بیروت، موسسه الکتب الثقافیه.
- [۶۸]. نسفی، ابوالبرکات (۱۴۱۹ق). *تفسیر النسفی*. چاپ دوم، محقق: یوسف علی بدیوی، بیروت، دارالکلم طیب.
- [۶۹]. واحدی نیشابوری، ابوالحسن (۱۴۱۲ق). *اسباب النزول القرآن*. چاپ دوم، بی جا، دارالاصلاح.
- [۷۰]. ----- (۱۴۱۵ق). *الوسیط فی تفسیر قرآن المجید*. تحقیق: شیخ عادل احمد عبد، چاپ سوم، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- [۷۱]. یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۴۲۲ق). *تاریخ یعقوبی*، چاپ دوم، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- [۷۲]. یمانی صنعانی، ابوبکر عبدالرزاق (۱۴۱۹ق). *تفسیر عبدالرزاق*، تحقیق: محمود محمد عبده، چاپ دوم، بیروت، دارالکتب العلمیه.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی